

PARRÒQUIES I DIVISIÓ ADMINISTRATIVA DEL TERRITORI, FINS AL S. XI

JOSEP M. MARQUÈS

El lector d'escriptures medievals s'ha avesat a trobar-hi la fórmula "in terminio paroecie N.", usada per ubicar béns. Els notaris, en redactar actes de transmissió de domini de béns immobles solien assenyalar de diverses maneres la situació del bé en qüestió (un mas, un camp), abans de donar-ne les afrontacions. Així es pot trobar esmentat el comtat on es troba, es pot assenyalar que és situat dins del terme d'una parròquia determinada, i fins i tot es pot referir l'indret on es localitza.

Les referències a indrets poden aparèixer o faltar; les dels comtats duraren tres segles. La circumscripció parroquial, en canvi, fou d'ús general i permanent. Desitjariem explicar com s'originà i s'estengué. Creiem que, en aquest cas, l'evolució del llenguatge remet a la consolidació de la institució parroquial.

Hem volgut precisar la clàusula de situació de les transmissions de domini de béns immobles, per avençar en un estudi sobre la redacció d'escriptures que vam iniciar amb l'examen de les clàusules d'evicció¹.

Un altre objectiu de la nostra indagació és l'estudi semàntic dels mots *paroecia*, *appendicium* i semblants que indiquen districte territorial, i de l'evolució del seu significat i ús.

El primer pas de la recerca consistirà a documentar la introducció de la terminologia parroquial. A continuació exposarem com s'ha determinat a les escriptures notariales la situació dels béns en la clàusula corresponent,

¹.- Josep M. MARQUÈS, "Clàusules d'evicció d'alguns notaris gironins del s. XIII", dins *Arxiu de Textos Catalans Antics* 3 (1984), 13-27.

amb referència a comtats, termes, vil·les i castells. Finalment constatarem que la referència als termes parroquials va començar a formar part de les clàusules de situació, hi assolí preponderància i acabà essent la principal².

Analitzem sobretot les col·leccions documentals gironines que citem en la bibliografia. Tenim en compte, però, tota l'àrea de la Catalunya Vella. L'abundància de referències ens fa creure que és preferible d'inserir-les al text, i no de donar-les en nota. Els números de referència indiquen la numeració correlativa de documents de cada col·lecció.

“PARRÒQUIA”. LA INTRODUCCIÓ DEL MOT

En els documents de principis del segle IX, la paraula parròquia n'és absent. En cap tipus d'escriptura es podia tenir més interès a denominar amb precisió les esglésies que en els actes de dotació i consagració.

BISBAT D'URGELL

Al principi, els promotors d'esglésies, que més tart hom anomenaria feligresos, són senzillament els veïns d'un lloc. Els homes que vivien “al castell de Lillet” dotaren la seva església (a. 833, Ord 2) i el prelat es limità a confirmar les seves donacions. La gent “que habiten a la vil·la de Campelles” havien edificat un temple, i pregaren el bisbe d'Urgell de consagrar-lo (a. 857, Ord 4). El bisbe, en aquesta ocasió, anà més enllà que a Lillet; assenyalà els accidents geogràfics que havien de delimitar el seu districte: “fiat in eius apendicio de ipsa ecclesia, de una parte, in Gavarreto usque in Albigano ...”.

En la dotació de Saldes (a. 857, Ord 5), i igualment a la de Gréixer (a. 871, Ord 7), hom ometé encara la fixació del districte, que poc després esdevindria imprescindible; tan en el bisbat d'Urgell com en el de Vic, a les dedicacions de Sant Joan de les Abadesses (a. 887, Ord 9), i de Sant Andreu de Tona (a. 888, Ord 14), fou designat amb el mot “apèndix”, que estudia-

²- Cf. Lluís To, “El marc de les comunitats pageses; *villa* i parròquia en les diòcesis de Girona i Elna (final del segle IX - principi de l'XI)”, dins *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*, Barcelona, 1991, 212-239, esp. 229-230, “La difusió de les parròquies”. To observa la diferència entre parròquia i església i la introducció de la denominació parroquial de les vil·les, tot i que s'interessa pel fenomen des d'un qüestionament distint del nostre.

rem posteriorment. En la dotació de Sant Pere de Ripoll (a. 890, Ord 14), el bisbe donà a aquesta església els delmes i primícies d'una sèrie de vil·les que hi són enumerades; el conjunt d'aquestes, però, encara no disposa de nom; no se'n diu "parròquia".

El primer ús dels mots "parròquia" i "parroquians" es troba a la dotació de Baltarga (a. 891, Ord 15). El bisbe visità l'església "rogatus ab ipsis parrochianis", i, en consagrar-la, declarà: "trado et concedo illi et omni sue parrochie" un territori especificat pels accidents geogràfics que en marca-ven els límits.

L'acte de Baltarga és interpolat en alguns punts; els mots que hem destacat no hi haurien estat introduïts anacrònicament més tard? El dubte s'esvaeix en constatar que, en un període de deu anys després de la consagració d'aquesta església, la fòrmula episcopal "trado illi parrochie", seguida de la delimitació del territori, esdevé habitual als actes del bisbat d'Urgell: Merlés (a. 893, Ord 16), la Quar (a. 899, Ord 18), Olvàn (a. 899, Ord 19), Mata (a. 899, Ord 21).³

Cal precisar, però, que el significat de "parròquia" en aquestes escriptures no coincideix amb l'actual, que és primordialment nom d'institució; designa, no l'església, sinó el territori; no el centre d'habitació, sinó la perifèria. És ben explícit, a aquest propòsit, l'acte de Canalda (a. 900, Ord 23). El bisbe acudí "in villa Kannavita, rogatus a populo ibidem habitantium ... vel ab aliis timentibus Deum infra ipsam parrochiam consistentibus". La redacció distingeix entre els veïns de la vila i els habitants a la pagesia. El prelat actuava amb dues finalitats: "ut iamdictam aecclesiam consecraret et parrochiam ibi servitutam iuxta aecclesiasticum ritum constitueret". En conseqüència, declarà: "constituo ad jamfatam aecclesiam parrochiam subtus annexam, idest, de Aqua Ferventem usque ad antiquam Magnefredi et usque in parrochiam Sancti Martini de Laturci, et pervenit in Valle Infernale et finit in gradum de Cavallaria, omnes villas cum villaribus vel quicquid infra his terminibus concluditur, predictae aecclesiae conferimus ad decimas et primitias offerendum vel aliud aecclesiasticum

³- L'absència de terminologia parroquial a principis del segle IX és un argument més per impugnar l'autenticitat de l'acte de dedicació de la Seu d'Urgell atribuïda a l'any 817: cf. J. GARSABALL, "Sobre la pretesa data [de l'acte] de dotació de la Seu d'Urgell. Apunts per a una nova datació", dins *I Congrés d'història de l'Església catalana*, Solsona, 1993, I, 55-62.

obsequium peragendum". La parròquia és, doncs, un districte, delimitat per uns termes.

La contraposició redaccional entre "església" i "parròquia" a l'anterior text deixa veure que la parròquia no és l'església, sinó la demarcació on vigeix l'obligació de fer-li prestacions de caràcter econòmic. Si això val per Canalda, val també per Lladurs, qualificada de parròquia com a límit de la de Canalda. Atesa l'etimologia del mot "districte", que deriva de "distringere", obligar, diríem que la millor versió del mot primitiu "parròquia" en el tombant dels segles IX i X, època de la seva introducció, és la de "districte eclesiàstic".

ALTRES BISBATS CATALANS

Mentre al bisbat d'Urgell la nomenclatura parroquial restava consolidada des de l'any 900, què succeïa en les altres diòcesis? El nombre d'actes de dotació conservats, fins a l'any 950, és de vuit per Vic -hem referit ja els de Sant Joan de les Abadesses i Tona- tres per Barcelona i vuit (tots del s. X) per Girona.

Al bisbat de Vic foren fixats amb enumeració de vil·les els districtes de Sant Pere de Ripoll (a. 890, Ord 14), Aiguafreda (a. 898, Ord 17) i Lluçà (a. 905, Ord 31). A Manlleu, el bisbe concedí a l'església "terminos et affrontationes" en una rodalia especificada per accidents geogràfics (a. 906, Ord 33). El primer acte on apareix l'expressió "parròquia" és el de Moià (a. 939, Ord 55); el bisbe Jordi de Vic, després de fer consagrar l'església de Santa Maria d'aquest lloc pel prelat Guilarà de Barcelona, determinà: "et ibidem addo parrochiam Modeliano cum aecclias in eius terminos sitas ... cum decimis et primiciis atque oblacionibus". No sols la parròquia es distingeix de l'església, sinó que agrupa diversos temples.

La terminologia parroquial havia estat admesa anteriorment a Barcelona; en la primera dotalia conservada d'aquest bisbat, la de Parets del Vallès (a. 904, Ord 28), ja es diu que es reuniren per celebrar la seva dedicació aquells "ad illosque parrochia quae ad ipsa basilica pertinebat", els quals enumeraren les vil·les que hi havien de fer cap; "et istas villas supranominatas cum illarum basilicas vel terminos illorum debebant venire ad ipsa ecclesia Sancti Stephani". Igualment, a Sant Sadurní de la Roca foren presents a la consagració "parochitanos locu illius commanentibus" (a. 932, Ord 49); el bisbe n'assenyalà la rodalia enumerant els termes. També són esmentats els "parochitanei" de Sant Genís de l'Ametlla en la dedicació de

la seva església (a. 932, Ord 50), però la redacció de l'acta és més explícita a aquest respecte; el bisbe estatuí que els béns donats pels feligresos els havien de tenir els clergues "sicut alie ecclesie parochitane". A més, a semblança dels prelatos urgellencs, el de Barcelona decretà per a l'Ametlla: "constituo atque perpetualiter ei parrochiam concedo decimas et primitias et omnes redibitiones quod ecclesiam pertinent de villas his nominibus ...".

DIÒCESI DE GIRONA

Els actes de dedicació de Girona comencen, com els de Barcelona, el 904. Els més antics ja contenen la nomenclatura pròpia de la parròquia, amb algunes peculiaritats. Així, a la Bisbal, el bisbe "aparrohaciavit adque concessit decimas et primicias ad jamdictas basilicas de villas et villarunculos is nominibus ..." (a. 904, Ord 29). El verb "aparroquiar" només es troba en aquest document i en el referent a Fontcoberta, de redacció anàloga; "dono atque aparochio ad jam dictas basilicas" els delmes de les vil·les que s'enumeren (a. 917, Ord 117). A Baussitges (a. 946, Ord 58), l'escriptura és més rica en detalls; després d'enumerar els vilars que havien de fer delme i primícia a l'església, afegeix: "et sunt eius fines de parrochia Sancti Martini" i continua indicant els accidents geogràfics que en marcaven el terme. És l'únic ús del substantiu present en documents gironins de l'època; introdueix la descripció de la rogalia eclesiàstica, i cal advertir que hom titlla el document d'interpolat.

La principal peculiaritat gironina es que ací la terminologia parroquial no es consolidà. Els actes de dedicació d'Arbúcies (a. 923, Ord 118), Colera (a. 935, Ord 51) i Ribelles (a. 946, Ord 59), assenyalaren les respectives rogalies per mitjà d'accidents geogràfics, mentre que les de Finestres (a. 946, Ord 60), Fitor (a. 949, Ord 63) i Amer (a. 950, Ord 66) enumeraren els vilars que havien d'aportar els delmes, cap d'elles, no obstant, anomenà "parròquia" el terme. El mot era conegut, però no acceptat.

EL CONCILI DE BARCELONA DEL 906

Fora dels actes de dotació, però, el terme fou usat al concili de la província Narbonesa celebrat a Barcelona el 906, en l'acord sobre restitució d'esglésies a Sant Joan de les Abadesses, amb tots els indicis de ser una paraula de significat ben conegut: en enumerar les "ecclesie, parrochie vel celle atque predia" que l'abadessa Emma desitjava que li fossin confirmades, s'hi inclogueren, del bisbat de Vic, el monestir de Sant Joan "cum paro-

chia et finibus vel adiacentiis suis, parochiam quoque Sancte Marie et Sancti Kyrici et Saura cum finibus suis; cellam etiam Sancti Martini cum sua parochiuncula, necnon et ecclesiam Sancte Columbe cum parochia sua"; del territori del Vallès, "parochiam Sancti Genesisii, in villa que dicitur Amigdala"; del territori de la Cerdanya, "parochiam Sancte Marie que dicitur Lilietam"; prop de Cardona, "cellam Sancti Iohannis cum sua parochia"; al territori del Conflent, "villa Foliano ecclesiam in honore Sancte Eulalie cum sua parochia, et in eodem territorio parochiam de ipsa ecclesia subdita que dicitur Campilias"; finalment, a Besalú, "ecclesiam Sancti Vincentii cum ipsa parochia"⁴. No és cap hipòtesi arriscada de pensar que la nomenclatura del document era més narbonesa que no pas catalana. Si fos així, els eclesiàstics narbonesos en els inicis del s. X estaven fent la transició entre la parròquia-territori, expressada en diccions com "ecclesia cum sua parochia" i la parròquia-institució, que reuneix església, demarcació i drets, i que hom refereix amb el simple esment "parochia Sancti N.". Fos com fos, aquesta transició tardaria encara a difondre's dins de l'Església catalana.

De l'any 947 data el primer ús conegut del mot parròquia al bisbat d'Elna: el bisbe Guissad donà a Sant Pere de Rodes "sancti Petri ecclesia in Cerdania in villa Ulceia cum tota illa parochia et decimis et primitiis"⁵. Dotze anys després, la denominació és aplicada a Brullà i a Sant Sadurní de Tresserra, en textos on es contraposa igualment la parròquia-demarcació a les esglésies a les quals fa cap⁶.

PARRÒQUIA I DISTRICTE ECLESIASTIC

La terminologia de l'àrea catalana anterior a l'any mil no sol anomenar temples amb el nom de parròquies. Hom els designa com a "basilica", "domus" o "ecclesia", i "cella", si són monàstiques.

Creiem apropiat d'atribuir al mot "parròquia", en aquesta època, un sentit adjectiu i territorial. Sentit territorial; parròquia significa primàriament una demarcació, que consisteix en un terme geogràfic; per això té límits.

⁴- J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum ... collectio*, XVIII, Venècia 1773, cols. 257-258.

⁵-F. MONSALVATJE, *El Obispado de Elna*, Olot, 1913, II, doc. núm. 34.

⁶- To, *art. cit.*, 229.

“Aparroquiar” implica assenyalar els termes de la demarcació. Sentit adjectiu: no es parla encara de la parròquia com a entitat jurídica, sinó d’església parroquial, és a dir, d’església territorial. Aquest és el sentit de la butlla del papa Silvestre II de 1002, que reconeix al bisbe de Girona la jurisdicció sobre “omnes ecclesias parrochiales vel appenditias, cum decimis ...”(CC 70).

Per això la butlla del papa Benet VIII a favor del monestir de Banyoles de l’any 1017 (Banyoles, 54) es refereix a la “parrochia autem de ipsa valle” (de Banyoles), a la “parrochia de Porcariis”, i dóna al monestir “ecclesias cum decimas et primitias et oblationes fidelium, in eorum videlicet parrochia”.

El significat primer que pot tenir “parròquia” en aquest context és el de territori; església parroquial val tant com església amb demarcació determinada. Que el territori fos precisat més aviat a propòsit del pagament de delmes que no pas amb referència a l’obligació d’acudir la feligresia al culte, no ha d’extranyar; aquest darrer és un deure moral, i l’altre, jurídic. L’expressió “in termino parrochie de N.”, que no trobem encara al s. X, significa “dins de la demarcació assignada a tal església”, i, amb una traducció que crec ben acceptable, “dins del terme delmer que ha de satisfer prestacions a tal església”.

Els delmes els satisfieien totes les terres productives; el terme delmer era un districte conegut pel fet que calia cada any satisfer les prestacions que comportava la possessió de camps i pastures. Altres termes, com els de viles i castells, potser no eren establerts amb tanta precisió o bé no implicaven obligacions tan freqüents i continuades. La delimitació eclesiàstica tenia, doncs, aventatges que possibilitaven la seva adopció en altres àmbits.

LOCALITZACIONS EN LES CLÀUSULES DE SITUACIÓ

L’estructura general de les clàusules d’ubicació conté, com ja ha estat indicat, tres elements per localitzar els béns immobles. De major a menor són: el territori, el terme i el lloc.

EL COMTAT

Encara que la paraula “comitatus” designi els comtats de Besalú, Peralada i Empúries en unes actuacions judicials del 842 (CC 4-6), pertanyia aleshores a una nomenclatura poc usual; la indicació de territori es feia més

sovint amb altres mots, i concretament, els de “pagus” i “territorium”. El precepte del rei Carles del 844 (CC 7) alterna “pagus” i “comitatus”, i el del 881 només usa “pagus” (CC 10). En la documentació reial adreçada a Girona “comitatus” esdevé terminologia fixa a partir de l’any 886 (CC 11, 21).

És comprensible que els escrivans gironins es comportessin amb mentalitat tradicionalista. En les seves clàusules d’ubicació es troba “territorium” durant gairebé tot el s. IX (Arnall, 2-3; CC 1, 8, 9, 14-16). Començaren a usar “comitatus” el 893 (CC 17), i s’aniria convertint en general al trencall dels s. IX-X.

No obstant, hom troba encara “territorium” en documents judicials (903, CC 23) i en actes de dret privat (903, CC 25; 923, Blanco 1, amb inclusió d’una escriptura de l’any 921 on apareix “comitatus”). També esca-dus-serament, es pot trobar “pagus” (900, Arnall 5; 1014, Blanco, 3).

A Osona hom localitza a través del comtat el 887 (Udina, núm. 4). A l’Urgell el territori és indicat amb els termes de “pagus” (Bergadà, a. 902, Baraut 50) i “territorium”. Els primers usos de “comitatus” per designar el d’Urgell, daten dels anys 909 i 918 (Baraut, 66 i 77).

La ubicació per mitjà de “comitatus” fou d’ús comú els segles X-XI. La seva ommissió es generalitzà al s. XII, i més concretament durant la seva primera meitat. En algunes ocasions, durant el mateix segle XII, la clàusula de localització de les escriptures de venda, amb esment del comtat i del terme, es desplaçà des de l’inici del redactat, unida gramaticalment amb la descripció dels béns objecte de transacció i abans de donar-ne les afrontacions, cap al final, després d’assenyalar el cobrament del preu. Hom la redacta així: “Sunt autem hec omnia in comitatu N., in terminio N., (in diversis locis)”.

Entre els documents de Cervià es troben ommissions del comtat en 1126 i 1132 (Cervià 47, 61) i un ús irregular, que té el seu darrer exemple el 1185 (Cervià 90). Per Roses hom reporta gairebé regularment el comtat fins al 1123; el darrer esment és del 1163, i per cert, en un testament (Roses, 70). A Roca-rossa el darrer (i únic) document amb esment de comtat és de l’any 1145. En la col·lecció de diplomes de Lladó editada per Pere Vayreda, es troba una localització pel comtat encara el 1163.

ELS TERMES: VIL·LES, VILARS I VALLS

El lloc, indret o paratge, es determina sempre per l’ús denominatiu corrent: “in loco vocato N.”, “in loco que dicunt N.”. Hom suposa en la

redacció que el lloc el constitueix sobretot l'apreciació de les persones; és una referència convencional.

En canvi, el terme (*termini, fines*) és un concepte jurídic. Hom suposa que gaudeix de notorietat. Els termes són sovint determinats per fitacions. Quan aquestes fitacions no són prou precises o bé són discutides, hom obre processos, amb inspecció personal i tot, per determinar-les amb tota exactitud.

En principi, disposar de termes és propi de les *vil·les*; “in territorio Gerundense, in villa qui dicitur Salto” (a. 833, Arnall 2) “in comitatu Gerundensi vel in villa de Tometo” (a. 892, Amer 5); “in termino de villa Calabodii” (a. 893, CC 17); “infra terminio de villa Oliano” (a. 903, CC 23); “in villa que nominant Cerviano atque in villa que nominant Raredo, et in termine de Spizellos” (a. 989, Cervià 1). No és necessari que una localitat sigui designada explícitament com a vil·la, sinó que hom pot dir “in terminio de Oliano” (a. 900, CC 22). Succeeix igualment amb Celrà, i es troba “in terminio Cilrano” (a. 995, Cervià 3) i “in terminio de villa Cilrano” (a. 996, Cervià 4). Hom distingeix el nucli habitat dels seus termes; “in comitatu Petralatense, intus in villa Cantalupos vel in suos termines” (a. 1006, Martí 146). L'expressió “in agacencia de villa”, que al·ludeix a una proximitat vaga, sense referir-se als termes, sembla haver estat en ús només durant el s. X (Udina, 60, 61, 62).

També poden tenir terme alguns vilars; “infra terminum de vilare quem vocant Murello” (a. 909, CC 24); “in termino de villare Oriolus” (a. 984, CC 61). “in termino de villare qui fuit condam Amoroni” (a. 1005, CC 73); “infra termines de villare Fontedicta” (a. 934, CC 42); en rara el 1013 es recordarien els termes del vilar Ruric, a Fornells (Martí, 153). Més sovint, però, els vilars no tenen terme, sinó que es troben dins del terme d'una vil·la.

La designació d'una entitat de població atermenada com a “locus” sembla evasiva; en tot cas es troba per Aro (a. 939, Blanco, 2), Pontós (a. 979, CC 58), Espiells (a. 994, Cervià 2), Felines (a. 1005, CC 72) i Ullastret (a. 1018, CC 76). Redaccions més vagues poden respondre a termes indefinits; “in territorio Gerundense, infra terminio ubi dicitur Carceres, ubi dicitur Totela” (a. 891, Arnall 3; sabent que *Carceres* designà més tard les Serres i Tudela el castell de Sant Grau al municipi de Sant Gregori, és fàcil d'acceptar que es tractava d'un terme relativament imprecís.

L'esment d'una vall com a terme és natural, atesa la precisió dels

L'enumeració podria endinsar-se dins del s. XI. En aquesta època és clar que l'esment de vil·les i vilars com a demarcació és insuficient, sigui perquè l'hàbitat s'ha dispersat, sigui perquè rompudes i arti-gaments n'han fet imprecís el límit. Els poblats ja no són simples espais humanitzats en un món hostil, de boscos i aiguamolls, sinó que, en principi, la gent -i l'església- espera de poder treure profit de gairebé tot l'espai natural.

El fet important a destacar és que entorn de l'any mil la parroquialització del territori, que cal suposar força avançada, implicava la creació d'uns termes de tal precisió que cinquanta anys més tart havien de supplantar els termes civils -uns, precisos, altres, vagues- que fins aleshores havien servit per a la localització de béns i drets.

INTRODUCCIÓ DE REFERÈNCIES PARROQUIALS COM A TERME

Durant el s. XI la denominació de parròquia per a determinades esglésies es difongué progressivament. És interessant a aquest respecte la dotació de la canònica de Girona, del 1019 (CC 79). La majoria de les esglésies que hi són citades ho són encara amb la designació d'"ecclesia", tot i que els redactors devien pertànyer al cercle més pròxim al bisbe, i per això se'ls pot suposar precisos en la nomenclatura. Hi apareix, només la "parrochia Sti. Amantii cum suo appenditio, ecclesia Sti. Martini de Presa".

El primer ús de parròquia com a terme que hem trobat a Girona és del 952. El comte Guifré de Besalú donà a Sant Pere de Camprodon un alou situat a Maçanet de Cabrenys "in locum quem vocant Oliveda ... et ecclesia Sancti Andree cum decimis et primiciis et oblationes fidelium eiusdem parochie" (CDB I, núm. 102, p 102). Dos anys després, el 954, el mateix comte amplià el donatiu als monjos de Camprodon amb l'alou de la vil·la de Tapis, que afrontava a migdia "cum parochia Sancti Cristofori de Ortis", i a ponent "in collo de Prato, prout dividitur cum quadam vedruna lapidum dicta parochia de Tapias" (CDB I, núm. 107, p 181); el primer esment de Tapis havia estat fet com a vil·la; el segon, a la mateixa escriptura, apareix com a parròquia, quan cal una afrontació precisa. Un altre comte, Sunifred de Cerdanya, féu donació, encara a Camprodon, el 969, d'una pos-sessió situada "in parochia Sce. Marie de Faris" (CDB I, p. 215, núm. 155); del mateix 969 és un esment de la parròquia de Sant Pere de Montagut (CDB I, p 219). En la donació de Guidenella a Vilabertran del 974, els béns transmesos foren situats "infra terminos predicta villa Bertrandi et prope Villa

Tinnim” (Arnall 10); el document fa referència als “parrochiani qui ibi veniunt”. El 978 el comte-bisbe Miró féu donació a Sant Pere de Besalú d’un dret de pastura situat “al comtat de Besalú, a la parròquia de Sant Julià de Tregorà” (CDB II, p 7). El 994 hom situa una terra “in terminio de Buada vel in parrochia Sancti Felicis” (CC 67, document comtal de probable redacció barcelonina). Del 998 és el testimoni judicial de la donació a Sant Pere de Besalú “de ecclesia vel parrochia Sancti Mikaelis qui est sita in valle Securillas, in villa qui dicitur Avellanacurba” (CDB II, p 8). El 1003 el comte Bernat de Besalú renunciava als delmes, primícies i oblacions “de parrochia Sancti Petri que est situs in Monte Acuto et de parrochia Sancti Felicis cuius domus est fundata in villa Bevita” (CC 71). També pertany al comtat de Besalú la donació feta al monestir de Sant Pere d’aquella vila pel mateix comte Bernat, per la que lliurà el 1004 “omnia mea alodia que habeo et habere debeo in parrochia de Monteacuto” (CDB II, p 9).

Els documents besalunenecs remarquen potser més que d’altres la distinció entre l’església i la parròquia. El comte Bernat pledejava a la seu de Girona el 1002 la “parrochia Sancti Petri qui est situs in Monteacuto et de parrochia Sancti Felicis, cuius domus est fundata in villa Beuita” (VL XIII, ap. XXII, p 257); el 1004, la querella amb el bisbe era “de parrohechias de Torteliano et de Argelagario, et de ipsas ecclesias qui in iam dictas villas sunt fundatas” (VL XIII, ap. XXIII, p. 259); la mateixa escriptura tracta “de parrochia de Satur-nense, et de ipsa ecclesia de Sancta Cecilia”. Hom diferenciava clarament l’edifici de culte i les prestacions de delmes, primícies i oblacions de la gent del terme que el comte s’havia apropiat.

En la dotació de la seu de 1019 es torna a trobar “in parrochia Sancti Felicis de Buata, vel in loco quem dicunt Pantaleu”, una església que era tinguda per parroquial l’any 994. En poc més de vint-i-cinc anys, però, les coses han canviat; en el primer esment, la parròquia era la localització accessòria; el 1019 és la principal.

S’hi podria afegir, tot i la seva manca d’explicitació, una redacció gairebé contemporània; “in termino de Sancta Leocadia, et in villa que dicunt Parietes” (995; Roses, 27); si la vil·la és de Parets, el terme dit amb hagiotopònim és el parroquial. A aquest propòsit és el cas d’anotar que encara el 989 hom havia prescindit de l’esment del temple a Parets; “infra terminos de villa Parietes” (Roses, 28), i que el 1003 hom en tornà a prescindir; “ubi dicitur Parietes” (Roses, 29).

ELS TERMES AMB HAGIOTOPÒNIM

És difícil d'imaginar que els hagiòtopònims amb indicació de terme hagin tingut altre origen que el d'una església amb drets territorials. Poden ser referits precedits de les expressions "in terminio" i "in appendicio", que, segons que exposarem, són sinònims. Heus ací alguns exemples de fora de Girona.

Així trobem "in terminio de Sancto Laurentio" al comtat d'Osona (a. 935, Udina 106), "in apendicio Sancti Baudilii" (a. 969, Udina 170); "in apendicio de Sancti Martini de Puga Regis" (a. 984, Udina 201); "in terminio de Sancto Andrea" (a. 990, Udina, 227). Els tres darrers exemples pertanyen al comtat de Barcelona.

A Urgell, l'apèndix amb hagiòtopònim es troba el 941; "in apendicio de Sancta Leocadia" (Baraut, 100, referent a Cornellana), i comença a ser freqüent entorn del 950 (Baraut 101, 106, 121, 142). Òbviament, hom al·ludeix a una demarcació eclesiàstica. A mesura que aquesta esdevenia notòria, predominà sobre els termes de viles; "in apendicio de Sancto Stefano, in villa de Tuxen" (a. 963, Baraut, 147).

Les dades sobre termes de hagiòtopònims convergeixen amb les que s'obtenen de la recopilació d'esments parroquials; a mitjan segle X s'introduïa a les escriptures de trasllat de domini la referència, implícita o explícita, a les circumscripcions eclesiàstiques.

DIFUSIÓ DE L'ÚS DESPRÉS DE 1030

El canvi havia estat introduït; no s'havia generalitzat. El 1035 encara es fa donació d'una terra "infra terminum de Cartiliano" (CC 93), i l'escriptura fa referència a l'església de Sant Feliu d'aquest lloc, sense servir-se'n a efectes d'atermenament. Semblant és l'esment de Bolós del 1036; "in comitatu Besillunense, in villa que dicunt Boloso" (Amer, 18) o el de Llers, "infra terminos de Lercio" (a. 1041, Vilab. 17).

Pel contrari, hom troba béns ubicats "in comitatu Gerundense, in parrochia Sancti Cucufati, in locum que dicunt Sigberta, in terminio de Fornelletos vel infra terminio de Regacs vel de Yovad" (1032, Martí 185). La redacció és notable, perquè esmenta la parròquia tot i que els termes no són els d'aquesta, sinó d'entitats menors de població, documentades anteriorment. No s'havia consolidat l'ús, i així poc després es troba "in loco nominato Fornels, in parrochia Sti. Cucufati" (a. 1041, Martí 214, un dels primers documents on hom refereix totes les parròquies del voltant). Del 1033 és una escriptura a propòsit de béns situats "infra termines de parro-

chia de Sci. Andree de Siri<ni>ano” (Martí 186).

A mesura que passen els anys es localitzen béns infra terminum parrochie Sancte Eulalie de Crudiliis, in loco qui vocatur Peuo Alto” (a. 1039, CC 100), a les parròquies de Viladesens (a. 1046, CC 106), “infra terminos de Sci. Martini de Fellines vel de Sci. Vincencii de Villa de Asinos, in villare que dicunt Leocata” (a. 1044, Martí 221; hom notarà l’interès d’un altre esment de Viladesens, del 1046, Martí 226, “infra parrochiam de domum Sancti Vincentii”, a traduir “dins de la rodalia de l’església”), de Gualta (a. 1047, CC 107), de Sant Martí Vell (a. 1047, Blanco, 4), de Fornells (a. 1054, CC 114), de Calonge; “in valle Co-lonico, in parrochia Sti. Martini, in locum quem dicunt Rifred” (a. 1058, CC 119) i de Santa Cristina d’Aro (a. 1063; Blanco, 7), a la de Sant Jordi Desvalls (a. 1066, Cervià 16) i a la de Cervià: “infra fines et termines parrochia Sci. Genesisii de Cirviano” (a. 1071, Cervià 22).

TERMES NO PARROQUIALS DES DE MITJAN S. XI.

Des de 1050 gairebé el que cal controlar no és si les parròquies serveixen de terme, perquè l’ús esdevé general, sinó quines excepcions es fan a la regla i per quins motius. Així el 1051 es troba una terra situada “in terminio de Crudilias”, que havia estat anteriorment assenyalada com a parròquia (CC 110). Aquestes excepcions han de ser avaluades amb cura. “Intus in villa Nambillas, prope de ipsa ecclesia” (a. 1046, Martí 227) prescindeix de la referència al terme perquè la terra al·ludida era ben localitzada. Si en 1062 (CC 122) hom situà terres en els termes de les parròquies de Gualta i Parlavà i en el terme del “pagus” d’Ultramort, és versemblant que en aquest moment no hi hagués parròquia al darrer lloc.

La redacció tradicional pot haver determinat expressions com la de “in villa Pareds, scilicet ad ipsam ecclesiam Sce. Leocadie” (a. 1093; CC 164). Alguns termes no parroquials perduraven en la memòria de tothom i podien ser utilitzats sense perill de confusió, com el d’Espieills (a. 1067, Cervià 17).

En canvi, el testament del bisbe de Carcassona del 1074 (CC 141) es refereix als termes de Cornellà, Sords i Pujals, on certament les parròquies són documentades amb molta anterioritat. A aquest propòsit cal observar que les localitzacions de béns en els testaments no se solen fer amb la fórmula plena, de comtat, terme i lloc, sinó amb la ubicació de terme i prou (testament d’Adalbert Ramon, a. 1084, Blanco 11). Amb tot, el testament de Silvi Llobet (a. 1059, Cervià 12) refereix les parròquies de Fellines,

Montnegre i Madremanya per ubicar els llegats; el testament de Guitart levita esmenta ben bé tres termes de parròquies; les de Bell-lloc d'Aro, Jafre i Beuda (a. 1064, Blanco, 8), el d'Arnau Ramon enumera una dotzena de par-ròquies el 1066 (Amer, 20) i, en redacció menys acurada, el de Bofill Donúç localitza béns en quatre parròquies (a. 1067, Blanco, 9)

No s'assenyala la parròquia, de vegades en indrets pròxims a Girona, com Sant Daniel (a. 1078, CC 144), tot i que el costum portés en altres ocasions a referir-s'hi (a. 1094, CC 170). Igual passa amb Castelló d'Empúries, on els termes són els de la vila (a. 1066, Roses 6; semblant del 1093, Roses, 40); el primer esment del terme de la parròquia de Castelló és del 1060 (CC 121).

L'esment de la vil·la com a terme, afegint-hi en segon terme la parròquia es produïa a Estanyol (a. 1058, Vilab. 25). Igualment es troba a Sant Pere Pescador; "in termino de villa Miliciano quod vocant Sci. Petri" (a. 1070, Roses, 45; fòrmula semblant del 1064, Roses, 35). Eren oscil·lacions pròpies dels escrivans, perquè el 1066 hom troba "in parrochia Sci. Petri de villa Militiana, que vocant Piscatori" (Vilab. 30). En tot cas, atès el significat de parròquia com a territori, és comprensible que si un mas es troba "intus, in villa de Turradella de Montegrino" (a. 1094, Amer 24) no es digui que es troba a la parròquia, que espontàniament orientaria cap a l'hinterland o la pagesia.

EL TERME PARROQUIAL EN ALTRES BISBATS DE CATALUNYA

Barcelona. Als "Libri Antiquitatum" de la catedral, editats només en regest per mossèn Mas, apareix una donació d'esglésies, juntament amb les seves parròquies, delmes i primícies, de l'any 965 (Mas, núm. 44). L'esment següent, de les parròquies de Sant Boi, Eramprunyà i Sant Vicenç dels Horts, data del 994 (Mas, 138). El significat de "parròquia" com a districte és clar en el redactat de la donació a la canònica de l' "església i parròquia" d'Olesa i de l' "església i parròquia" de Sant Joan Despí del 1012 (Mas, 312).

A Barcelona sovintegen les localitzacions fetes per mitjà dels termes de castells i viles. Així i tot, es poden recollir en els "Libri Antiquitatum" vuit localitzacions per parròquies de 1010 a 1019; set localitzacions de 1020 a 1030, i vint-i-set de 1030 a 1039. En el darrer desenni citat la localització de béns per mitjà del terme parroquial esdevingué majoritària.

Vic. L'edició dels documents de la seu de Vic empresa per Junyent s'atura a l'any 1000. No permet de constatar la marxa cap al predomini de

les ubicacions en termes parroquials. En canvi, forneix usos abundants del mot “parròquia” durant el segle X.

Els primers apareixen els anys 903 i 908 (Junyent 34 i 40); en ells la parròquia de Viladrau és referència coneguda per localitzar terres. Tot i que hom situava correntment predis i edificis dins del terme de viles i castells, els llocs de Sant Feliu de Terrassola (a. 927, Junyent 126), Sant Martí de Sentfores (a. 930, Junyent 146) i Sant Sadurní d'Osormort (a. 937, Junyent 177) són designats com a parròquia; el darrer, a més, predomina sobre el castell: “in parroquia Sancti Saturnini, in castrum Sancti Laurencii, in vilar que vocant Gontario”.

Entre els anys 950 i 1000, una trentena d'escriptures, sobre un total de quatre-cents documents, localitzen béns en parròquies. Fins la catedral de Vic té rodalia parroquial: “in apendicio de sede Vico, in ipsa parroquia” (a. 946, Junyent 238). Parròquia val tant com districte eclesiàstic: “alodem que dicunt Sancti Baudilii, simul cum ipsa parrochia, decimas et primitias et omnia que ad ipsa ecclesia pertinent” (a. 993, Junyent 572).

Com en els altres bisbats, l'època inicial d'ús de les demarcacions parroquials per localitzar immobles objecte de transaccions conegué la referència implícita per mitjà dels hagiopònims; “in apendicio Sancti N., a. 935, 938, 942, Junyent, 169, 181, 198) i “in terminio de Sancto N.” (a. 930-938, Junyent, 149, 150, 162, 178, 180, 183), referència que esdevindria obsoleta en acabar el segle.

La documentació aconsella de distingir el procés de parroquialització del país del procés de construcció d'esglésies. A Arbúcies, la constitució de parròquia de l'any 923 implicà certament la consagració d'un nou temple, però en el seu terme hi havia ja cinc esglésies. A Polinyà, bisbat de Barcelona, el primer esment explícit de parròquia data del 1048, però del temple n'hi ha notícia vint anys abans⁷.

“APÈNDIX”, UNA NOMENCLATURA TRANSITÒRIA

Als bisbats d'Urgell, Vic i Barcelona fou comú de localitzar béns a les parròquies des de molt antic, amb la dicció “in apendicio” seguida de hagiopònim. A Girona, en canvi, fou excepcional. Però “apèndix” no és

⁷- J. ALTURO, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona, del 942 al 1200*, Barcelona, 1985, núms. 28 i 57.

una nomenclatura eclesiàstica, sinó un nom comú, que sovint és referit als registres de documents medievals amb indicis d'ignorància del seu significat.

A Vic es troba a les escriptures més antigues (a. 881, Junyent 2). Poden tenir apèndix els castells, com el de Torelló ("in apendicio de castro Torelonense", a. 881, Junyent 2), o el de Llaiers ("in apendicio de castro Laccessi, in locum que vocant Tavernulas", a. 924, Udina 78). En té la mateixa capital del bisbat ("in appenditio Vico, in villa Terradas"; a. 889, Junyent 11), i el mateix comtat ("in apennicio de comitatum Ausone, in valle Facunde", a. 908, Udina 22, i semblant, a. 913, Udina 32). Ja hem esmentat apèndixs vigatans amb hagiopònim (a. 915, Junyent 65), i n'hi podem afegir d'altres que porten un topònim mancat de qualificació ("in apendicio de Riopullo, in Valle Facunda", a. 910, 911, Udina, 28 i 32; "in appenditio Taradellense", a. 917, Junyent 71).

El significat d'*apenditium* s'aclareix en comparar-lo amb expressions paral·leles. Per la capital del bisbat hom troba "infra terminos de Vigo, in villa que nominant Terradas" (a. 890, Junyent 14); pel que fa a castells, cal confrontar amb "in terminio de castro Taratello" (a. 910, Junyent 51). És clar que *appendicium* és un sinònim de terme, que podria presentar la peculiaritat de no ser usat en referència a les circumscripcions de vil·les, sinó només a les de castells i parròquies.

A Urgell, es troba "apendicio" des de 889 (Baraut, 33). Els apèndixs urgellencs més antics són de castell (Baraut 41, 68, 70), de principis del s. X. Ací poden trobar-se apèndix de vil·la (a. 924, Baraut 86). La designació d'apèndix sovinteja a Urgell més que no la de terme (a. 929, Baraut 92) i la d'"infra fines vel aiacencias" (a. 935, Baraut 96). Dels apèndixs urgellencs amb hagiopònim ja n'hem donat notícia. Per Elna, n'hi haurà prou de recordar la menció "in territorio Elenense, in valle Asperi, in appendicione de Molledo" (a. 927, Udina 83).

Als documents d'Organyà hom troba un esment escadusser de parròquia el 1115 (BC Arx., 3.206, ed. Miret, *Documents*, p 16-17). El segon esment no apareix sinó el 1185 (BC Arx., 3.612, ed. Miret, *Noves*, pp 94-95). L'ús del mot "apèndix" per assenyalar les par-ròquies, més que general, únic des de les escriptures més antigues d'Organyà, perdurà allí ben bé fins al 1181 (BC Arx., 3.623, ed. Miret, *Noves*, p. 94).

En els documents gironins l'apèndix és raríssim. No apareix ni a Vilabertran ni a Roses. En tot el Cartoral de Carlemany es troba quatre vegades (núms. 17, 47, 70, 79 i 120). El primer ús és del 893, i es refereix

a l'apèndix o rodalia de la vila de Bàscara; el segon, del 950, és un exemple d'apèndix amb hagiopònim, "in appenditio Sancti Iohannis, in termino de Villa Magni", corresponent a l'actual Aiguaviva; el tercer és la butlla de Silvestre II del 1002 citada més amunt; els dos darrers, que no aporten novetats sobre el significat de l'expressió, coincideixen amb la butlla referida, en el sentit de ser documents que molt probablement foren redactats per notaris de fora Girona. Mentre no es donin a conèixer textos nous, per tant, caldrà considerar que la nomenclatura apendicial s'introduí molt superficialment a Girona, i que era abandonada a finals del s. X.

És freqüent de trobar registres de documents on es dona "apèndix i "apendici" com a traducció de l'*ap(p)endicium* llatí. Atés que aquest pot determinar castells, vil·les i parròquies a fi d'indicar la seva circumscripció territorial, sembla oportú que als registres es digui senzillament terme. Així, "in apendicio de kastro Gurbitano" seria "al terme del castell de Gurb"; "in apendicio de Sancta Leocadia", seria "al terme de Santa Llogaia". Mantenir el seudocultisme "apendici" només es justificaria si designés una entitat territorial peculiar, cas que, segons que hem mostrat, no es produeix, o bé si convingués de conservar locucions peculiars del document, cosa que tampoc s'escau, ja que el registre acompanya el text original.

BIBLIOGRAFIA I SIGLES

- Amer: E. PRUENCA, *Documents d'Amer*, ed. Josep M. Marquès, Barcelona, 1995
- Arnall: M. Josepa ARNALL I JUAN, Josep M. PONS I GURI, *L'escriptura a les terres gironines. Segles IX-XVIII*, Girona, 1993.
- Banyoles: L. CONSTANS, *Diplomatari de Banyoles*, Banyoles 1985.
- Baraut: Cebrià BARAUT, "Els documents dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", dins *Urgellia* 2 (1979), 7-145. En lliuraments dels anys successius, l'autor publica amb numeració única els documents posteriors del mateix arxiu.
- Blanco: Joan BLANCO DE LA LAMA, *El monestir de Sant Feliu de Guíxols (segles X-XI). La formació del domini*, Sant Feliu de Guíxols, 1991.
- CC: Josep M. MARQUÈS, *Cartoral dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona, 1993.
- CDB: Francesc MONSALVATJE, *Colección Diplomática del Condado de Besalú*, Olot, 1901-1902.
- Cervià: Lluís TO I FIGUERAS, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal. Diplomatari segles X-XII*, Barcelona, 1991.
- Martí: Ramon MARTÍ I CASTELLÓ, *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona. Col·lecció diplomàtica de la seu, anys 817-1100*. Tesi de doctorat de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1987, inèdita.
- Mas: J. Mas, *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, Barcelona, 1906-1915.
- Ord: Ramon ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, I, Vic, 1993-1994.
- Roca: *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, a cura de Josep Maria Pons Guri, Barcelona, 1984.
- Roses: Josep M. MARQUÈS, *El cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*, Barcelona, 1986.
- Udina: F. UDINA, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona, 1951
- Vilab.: Josep M. MARQUÈS, *Esriptures de Vilabertran (968-1300)*, (Monografies Empordaneses, 1), Figueres, 1995.
- VL: J. VILLANUEVA, *Viage Literario*.